

La Tomba de Sennedjem a Deir-el-MedinaTT1

Autora: Marta Saura i Sanjaume

Director: Josep Padró Parcerisa

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Universitat de Barcelona

Capítol 9   Conclusions

El nostre treball és l'únic estudi fins a la data on es recopila tota la informació existent sobre la tomba TT 1 de Deir-el-Medina i el seu propietari, Sennedjem. Hem constatat al llarg dels anys d'estudi que sobre Sennedjem s'ha escrit molt, però especialment sobre la seva tomba. La seva persona queda en un segon terme i pocs són els autors que l'han tingut en compte a l'hora de parlar de figures rellevants de Deir-el-Medina. Però el que més crida l'atenció és que els objectes de la seva tomba hagin passat "desapercebuts" en tots aquests anys d'història des del seu descobriment.

Un dels principals objectius d'aquest treball era fer un catàleg exhaustiu de totes les peces trobades a la cambra funerària de Sennedjem. Però des d'un començament vam veure que si només ens limitàvem a recollir les peces pel catàleg i descriure-les, la informació seria incompleta. No podíem treballar sobre unes peces amb propietaris sense conèixer qui eren aquests personatges. Es tractava de fer una feina complementària: per una banda el treball bibliogràfic d'autors antics i moderns que ens parlessin de Sennedjem i el seu entorn: qui era, quina feina realitzava, on i com vivia, qui era la seva família. Per una altra banda, també s'ha volgut descriure la tomba i, finalment, treballar sobre els objectes de la tomba, de manera que es relacionessin totes les informacions extretes.

Per tal d'assolir aquest objectiu hem dividit el treball en aquests tres mòduls:

1. **El primer mòdul** gira al voltant de la figura de Sennedjem. Al capítol 2 hem parlat sobre el descobriment d'aquest personatge a través d'Eduard Toda, un diplomàtic català que per les seves bones relacions amb el Servei d'Antiguitats d'Egipte, va establir el primer precedent d'estudi de la tomba de Sennedjem. Eduard Toda va ser el primer graó del nostre treball: va realitzar un catàleg amb totes les peces que es van trobar a la cambra funerària de la TT.1. En tot el nostre treball es repeteixen els comentaris i referències cap el treball d'Eduard Toda, que tot i algunes discrepàncies que mantenim amb les seves descripcions, especialment sobre la tipologia de textos o lectura d'inscripcions, va ser una feina molt acurada i fonamental de cara a estudis posteriors (per exemple els de Bruyère). Una vegada descoberta la figura de Sennedjem, en el capítol 3 hem treballat sobre el seu entorn. Hem descrit el seu paper a Deir-el-Medina com a *Servidor en el Lloc de la Veritat*, hem parlat del que se sap i s'ha trobat sobre la seva casa. Hem establert un marc cronològic (any 2 de Setos I o Ramesses II) i hem fet un arbre geneològic amb els membres de la seva família més propera. En aquest capítol hem hagut de basar-nos en els treballs d'autors com Bruyère, qui va realitzar la descripció de la seva casa i els objectes trobats de Sennedjem a Deir-el-Medina; Černý, qui va treballar sobre els personatges i títols de la vila; Bierbrier, qui ha fet estudis sobre Deir-el-Medina i les relacions entre els seus habitants. És a dir, hem recopilat informació de tots aquests autors i l'hem contrastat amb les aportacions que hem fet amb la descripció dels objectes. D'aquesta manera hem contradit a Bruyère, qui afirmava que Sennedjem era ebenista, i hem pogut constatar que realment es tractava d'un paleta. Aquest punt, és a dir, una feina que no sobresurt per sobre d'altres i un títol comú a Deir-el-Medina, ens han fet plantejar una qüestió difícil de resoldre: com pot ser que Sennedjem tingués una tomba i uns objectes tan extraordinaris? Hem plantejat com a hipòtesi que Sennedjem i la seva família podien estar relacionats amb el culte a Hathor, i que aquest seria el tret distintiu que explicaria la seva preeminència sobre la resta de membres de la Comunitat de Deir-el-Medina. Finalment, aquest primer mòdul, acaba amb la descripció de la tomba i comprèn els capítols 4 (descripció arquitectònica) i 5 (descripció iconogràfica). Cal remarcar però, que no es tracta d'una feina totalment original. Amb l'ajut de Bruyère, hem pogut descriure arquitectònicament la tomba: l'estructura exterior havia desaparegut i els treballs d'aquest estudiós han estat fonamentals per la reconstrucció de la tomba. Igualment, quan nosaltres vam visitar la tomba s'havien produït canvis estructurals a l'interior pel manteniment de la tomba, que ens va fer impossible treballar correctament sobre el terreny. Per tant, també ens hem hagut de remetre als treballs de Bruyère per completar el treball de camp. Si bé aquest capítol es basa fonamentalment en el treball de Bruyère, creiem que era imprescindible incloure'l en aquesta tesi a l'hora de completar el nostre treball. D'aquesta manera veiem que la tomba de Sennedjem es surt en un punt de l'estructura comuna de les tombes de Deir-el-Medina, descrita al capítol 3. La nostra tomba té la cambra funerària "desplaçada" respecte l'eix que solen seguir les cambres de la resta de les tombes. La TT 1 té una cambra (cambra D) inacabada que hauria d'haver estat la cambra funerària i que seguia l'eix est-oest de la resta d'habitacions. En canvi es va obrir un pou al nord de l'última de les estances acabades de manera que la cambra funerària crea un eix en angle recte: l'eix est-oest gira en angle recte cap el nord. Bruyère dóna com a motiu el fet que es van trobar amb una

composició geològica difícil de treballar i on la decoració no s'hagués pogut realitzar. Es completa la descripció arquitectònica amb el capítol següent, el 5, on es realitza la descripció de les pintures trobades a la cambra. Amb aquesta descripció no s'ha pretès fer un estudi artístic, ja que no és l'objectiu a assolir, sinó veure el tipus d'iconografia utilitzada per establir un marc religiós així com obtenir la màxima informació possible sobre l'estil de l'època per poder comparar-lo amb altres tombes. Hem vist que la cambra funerària està dissenyada com si es tractés d'un gran sarcòfag: les bandes de textos imiten la decoració de sarcòfags i taüts, així com la divisió en panells del sostre imita les tapes. La iconografia es basa en el *Llibre dels Morts*, d'on s'extreuen les vinyetes i, a la vegada, els mateixos textos que acompanyen a les figures dibuixades. Hem comparat algunes d'aquestes escenes amb les d'altres tombes i hem vist que es tracta d'escenes comunes. Però el que més ens ha sorprès és que la qualitat de les escenes de la tomba de Sennedjem només són comparables a la tomba de la reina Nefertari: escenes que es repeteixen com els falcons protegint el difunt o els lleons sostenint l'horitzó (capítol XVII del *Llibre dels Morts*) són extraordinàriament similars en qualitat i disseny. Aquesta primera connexió entre ambdues tombes basada en la similitud de les seves pintures ens permet aventurar la hipòtesis d'un artista comú encarregat de la decoració de les dues cambres funeràries (i, per tant, també afinar encara més la datació de la tomba TT 1 i el seu titular). Aquesta hipòtesis es veurà reforçada, com indiquem més endavant, per l'anàlisi comparatiu dels textos jeroglífics de les pintures murals.

2. **El segon mòdul** és el capítol 6. Fins a l'actualitat pocs han estat els treballs comparatius entre els *Llibres dels Morts* en paper i els de les parets de les tombes. Per aquest motiu hem cregut necessari extreure la màxima informació dels textos de la cambra funerària de Sennedjem. Per una banda hem apreciat semblances amb altres textos que reafirmen hipòtesis que fins ara havíem apuntat. La gran similitud trobada entre els *Llibres dels Morts* de Sennedjem s'ha trobat en dos textos bàsics, el primer, el paper *La*, és a dir, el paper de Leyden II (Imperi Nou) i el segon, sobre mur, fragments de la tomba de Nefertari, on errors i particularitats es repeteixen contínuament, com determinatius o pronoms i formes verbals. Així, per exemple, es repeteixen en ambdues tombes fragments del capítol CXLVI o el capítol XVII. A la tomba de Sennedjem trobem també el capítol I, el qual també es troba decorant el sarcòfag de Sennedjem i el del seu fill Khonsu, el capítol LXXV, el CXLVIII i el CXXV. Queda d'aquesta manera reforçada la hipòtesi de què Sennedjem va fer-se la tomba a la mateixa època que Nefertari, on els artesans podrien haver estat els mateixos en la decoració, utilitzant una mateixa font en la còpia dels *Llibres dels Morts*. Malgrat tot, existeixen particularitats en els textos de Sennedjem que els aproximen a altres fonts com el *paper d'Ani*, al *paper Ba* (Berlín Aeg.Mus.2) o al *paper An* (British Museum 9940). En aquest mateix capítol hem vist els textos on apareixen les relacions familiars de Sennedjem: els pares, els sogres, germans i fills, que a la vegada ens ha ajudat a completar l'arbre genealògic del capítol 3, així com també relacionar aquests personatges amb els propietaris dels objectes. Dins aquest marc, hem vist les diferents ortografies dels noms propis utilitzades a la cambra i que coincidiran amb els objectes (tant de la tomba com altres exteriors, i també els trobats a la casa de Sennedjem i altres), i els diferents títols. Gràcies a

l'estudi dels noms i les seves relacions — per exemple, la relació marit-esposa — hem vist que el pare de Sennedjem va tenir dues esposes: Tahenu i Rosu, a l'igual que el fill de Sennedjem, Khabekhnet: Sakh i Isis. O gràcies a la relació pare-fill, hem pogut fer un llistat dels possibles fills de Sennedjem, fins i tot, en ordre successori: Teti, Khabekhnet, Bunekhetef o Pakhar, Rahotep, Ir-nefer, Khonsu, Ramesu, Anhotep, Ranekhu, Hotepu i Parahotep. Gràcies a la comparació ortogràfica podem afirmar, per exemple, que existien dues Rosu, l'esposa de Khabekhnet, pare de Sennedjem, que tenia un títol diferent al del seu fill (“*Cridat d’Amon a la ciutat del Sud*”). Sennedjem tenia el títol de *Servidor en el Lloc de la Veritat*, o en la seva forma completa, *Servidor en el Lloc de la Veritat a l’Oest de Tebes*, com el seu fill Khabekhnet i Khonsu, dels quals conservem molts objectes. Un punt a destacar també ha estat el veure que Djaro i Tahenu, noms d’origen hurrita, serien els pares d’Ineferti i no els de Sennedjem com sosté Bruyère. Però aquests no serien els únics noms estrangers a la família: Bunekhetef, fill de Sennedjem i Ineferti, tenia el sobrenom de Pakhar, és a dir, *el cananita*.

3. **En el tercer mòdul** comencem per l'estudi fet sobre els objectes. Es tracta del capítol 7, on analitzem les fonts antigues i actuals per poder, finalment fer un llistat de tots els objectes trobats a la cambra funerària de Sennedjem. Per realitzar aquesta feina ens vam trobar amb algunes dificultats, com va ser l'accessibilitat als catàlegs i fitxes d'alguns museus o col·leccions on actualment es troben les peces motiu d'estudi. Les fonts antigues, especialment Eduard Toda, Bruyère, Daressy i Porter i Moss, ens han ajudat a l'hora de fer una primera valoració de les peces. El camí que aquests objectes han realitzat des del descobriment de la tomba fins a l'actualitat ha estat seguit per autors moderns com Valbelle, Podvin i Bierbrier, que en el seu moment van localitzar-les. Malauradament no sempre s'ha pogut corroborar aquesta localització: museus com l'importat Ägyptische Museum de Berlín no ens han ajudat en la nostra recerca i no hem pogut ni descriure ni copiar els textos de peces tan importants com els taüts de Tamaket, esposa de Khonsu. Altres museus com el Pushkin de Moscou ens han ajudat però amb mancances: ens van ajudar a trobar un uixebti de Sennedjem, però en canvi no ens van confirmar l'existència d'altres uixebtis que, segons els autors anteriorment citats, es conserven en aquest museu. En el Museu del Caire es van localitzar la majoria d'objectes de Sennedjem; malgrat això, la col·laboració del museu ha estat mínima i no hem trobat les mòmies i altres uixebtis que sí hem trobat a les fonts citades. En definitiva, sí sabem on són les peces però no hem pogut mostrar-les ni descriure-les. En aquest mateix capítol hem comparat els objectes trobats a la tomba amb les tipologies característiques dels objectes de la mateixa època per la qual cosa ens hem reafirmat en la cronologia de la dinastia XIX. En l'última part del capítol 7 hem intentat reconstruir de quina manera estaven disposats els objectes dins la tomba gràcies a les teories de Podvin. L'única manera de confirmar la seva disposició hagués estat una descripció exhaustiva de cadascuna de les peces i la seva localització feta en el moment del descobriment de la tomba intacta, però malauradament pel nostre estudi Toda no ho va fer. Les nostres conjectures apunten a què segurament es van trobar algunes eines de treball de Sennedjem a l'interior del seu sarcòfag, que segurament les seves sandàlies estarien sobre el sarcòfag prop dels peus, que els rams de flors prop de l'entrada a la cambra i els bastons a sobre o a sota del sarcòfag dels seus

propietaris. Però el fet que es tractés d'un enterrament múltiple fa pensar que si bé la disposició i orientació de l'aixovar podia tenir un ordre predeterminat, la quantitat de peces que anaven entrant a la tomba deuria canviar aquesta disposició determinada per motiu bàsicament d'espai. En aquest capítol també hem pogut veure diferències en els títols o en la vida d'alguns personatges, que apareixen a la paret de la tomba i, a la vegada, tenen peces en propietat a la tomba. Per exemple, el fill de Sennedjem, Khabekhnet. A la paret de la cambra sepulcral té com a esposa a Sakh. En canvi, entre els objectes de la tomba, com a esposa, apareix Isis. Khonsu, que sosté el mateix títol del seu pare però amb petites variacions: *Servidor del Senyor de les Dues Terres en el Lloc de la Veritat*, que es repeteix en tot el seu sarcòfag, encara que en altres objectes i en alguna ocasió del sarcòfag, el títol és el mateix que el de Sennedjem, *Servidor en el Lloc de la Veritat (a l'Oest de Tebes)*. Curiosament Khonsu no tenia cap títol en el moment de la construcció de la tomba, la qual cosa fa pensar que es tractava d'un noi en el moment de la seva construcció. Tampoc apareix acompanyat de Tamaket, la seva esposa segons els objectes del seu aixovar. Amb tot, ens hem formulat preguntes de difícil resposta: per què Khabekhnet tenia objectes tan importants com uixebtis, caixes per uixebtis, etc. i no trobem objectes de Sakh, la seva primera esposa? La resposta sembla evident: tant ell com la seva esposa es van fer enterrar en una altra tomba, la nº 2; aleshores, com és que Isis, la seva segona esposa sí està enterrada a la cambra de Sennedjem? Hem apuntat la idea de què Isis fos, a la vegada, filla de Khonsu, per tant, neboda de Khabekhnet i néta de Sennedjem, encara que és molt difícil de provar. Finalment el capítol 8 mostra tot el *corpus* del catàleg. Les peces estan classificades de manera que sigui fàcil per l'interessat el poder consultar-lo: peces arquitectòniques, peces funeràries i elements de la vida quotidiana. A la vegada aquesta classificació es subdivideix per personatges. Cada peça té una fitxa on apareix el nom de la peça, la localització actual, el número de catàleg, cronologia, procedència, material, mides, descripció, bibliografia i fotografia, sempre i quan ha estat possible. A més a més s'han copiat els jeroglífics i s'ha fet la traducció de les peces més rellevants, igualment dintre de les nostres possibilitats.

D'aquesta manera hem assolit els principals objectius fixats en el nostre estudi. Malgrat tot, creiem que queda molta feina per fer, especialment pel que fa al catàleg, que ha de ser completat en un futur amb la col·laboració dels museus.